

жител та невелика для цього типу поселень кількість господарчих ям може навести на думку про створення городища-сховища для населення навколишніх відкритих поселень, сліди яких зафіксовані в трьох місцях поблизу городища. На тривалий час існування жител вказують сліди подвійної пожежі — обпалені плями на підлозі, завали глиняної обмазки стін зі слідами дії вогню. Після першої житла були відбудовані на тих самих місцях, друга стала причиною спустошення городища. Оскільки не було знайдено людських скелетів, досить бідний інвентар не включав більш-менш цінних предметів домашнього вжитку, зрештою праці тощо можна припустити, що населення залишило місце проживання, віддзеркалюючи процес просування зарубинецького населення на північ, що фіксується іншими археологічними матеріалами. Але для повного відтворення картини необхідне подальше додаткове дослідження пам'яток і зокрема Ходорівського городища.

Примітки

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 63—64.

² Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 69—70.

³ Брайчевский М. Ю., Кравченко Н. М. Отчет о разведке в зоне строительства Каневской ГЭС в 1960 г. — НА ИА НАНУ. — № 1960/2в.

⁴ Кучера М. П. Ходорівське давньоруське городище // Археологія. — К., 1966. — Т. XX. — С. 202—210.

⁵ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — С. 42.

⁶ Толочко П. П., Блажевич Н. В., Ткач Н. Ф. Отчет о раскопках Ходоровского городища в 1984 г. — НА ИА НАНУ. — № 2/1225; Блажевич Н. В., Ткач Н. Ф. Исследование древнерусского городища Ходоров Мироновского р-на Киевской обл. в 1985 г.

⁷ Третьяков П. Н. Чаплинское городище // МИА. — № 70. — М—Л., 1969. — С. 132.

⁸ Максимов Е. В. Указ. соч. — С. 42.

О. В. Бобровська (Київ), М. П. Сиволап (Черкаси)

ПОХОВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ПІДВІСКАМИ-«КОШИКАМИ» НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

Середня Наддніпрянщина — регіон першовідкриття черняхівської культури є на сьогодні одним із найбільш проблемних щодо стану джерельної бази. Матеріали великих могильників, таких як Ромашки, Черняхів, Маслове, на жаль, майже повністю втрачені для науковців¹. Сотні черняхівських поселень та кладовищ знищені внаслідок розбудови системи дніпровських водосховищ². Не задовільною з огляду на новітні методичні вимоги³ вважається якість введення в науковий обіг отриманих матеріалів. Деякі із них взагалі не опубліковані⁴, деякі опубліковані частково⁵, деякі тільки готуються до видання⁶. І хоча масштаби проведених археологічних робіт значні, повноцінних даних небагато. Тому, звичайно, велику увагу привертають сучасні розкопки черняхівських пам'яток в цьому регіоні⁷. Кожна нова пам'ятка несе нову інформацію важливу для вивчення широкого кола проблем з черняхівознавства. Та-

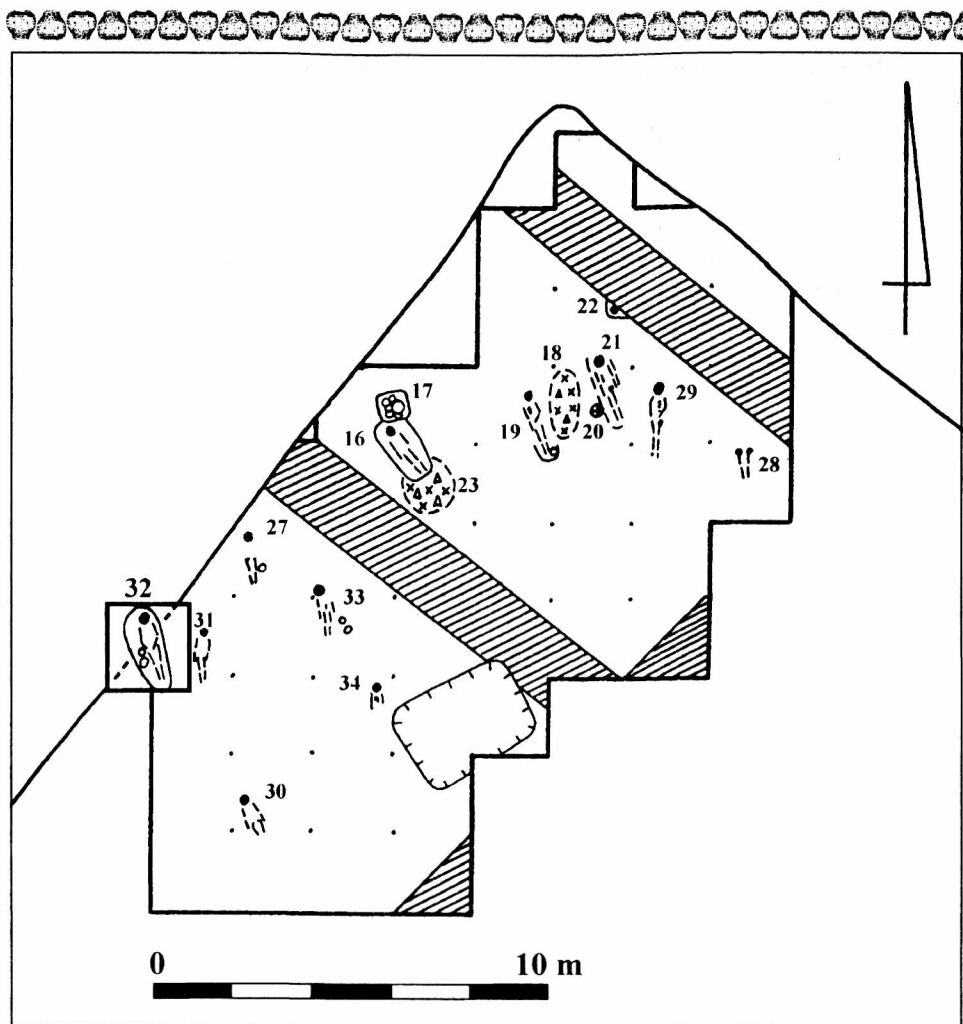

Рис. 1. План розкопу II на могильнику Черкаси-Центр.

кою пам'яткою, зокрема, є могильник Черкаси-Центр, виявлений випадково у 1991 р. у старовинній частині міста за кількесот метрів від краю плато високого корінного правого берега Дніпра⁸. Могильник досліджувався у 1991, 1994—1996 рр. М. П. Сиволапом, у 1998, 2000 рр. — Д. П. Куштаном. Дотепер на могильнику обстежено площу 1964 м². На ній виявлено 66 поховань.

Завданням статті є публікація одного із найцікавіших поховальних комплексів доброї збереженості з унікальним складом знахідок. Це поховання № 32. Воно було виявлено у 1996 р. в межах розкопу II (рис. 1). Поховання здійснене за обрядом трупопокладення. Воно зафіксовано у східній частині квадрату Й₈ частково на перетині квадратів К₈, К₉ та нерозкопаного Й₉. Північна частина могили заходила під асфальтне покриття пішохідного тротуару південно-східної сторони вул. Остафія Дашковича. Могильна яма підовальної форми розмірами: 1,94×0,76—0,46 м, довгою віссю орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Глибина від сучасної поверхні 1,38 м (в ногах — 1,29 м). Дно рівне, плавно переходить у стінки. Стінки ями були простежені лише на 10—15 см вгору від рівня дна (окрім південно-східної частини). Заповнення могильної ями ледь темніше від навколишнього ґрунту, мішане, з норними перекопами. На дні ями, ближче до східної стінки, випростано на спині лежав небіжчик, орієнтований головою на північний захід. Че-

реп схилений до правого плеча. Ноги випростані, ступні ніг витягнуті, руки дещо зігнуті в ліктях, схрещені на тазу, права кисть поверх лівої. Поховальний інвентар представлений сережками, двадцятьма дев'ятьма підвісками, двома фібулами, горщиком і мискою. Сережки знайдені біля скроневих кісток черепа. Під підборіддям, біля правої ключиці лежала зеленувата від окислу арбалетна фібула № 1, поряд з нею — іржаві залізні рештки (пізніше з'ясувалося, що це підвіски). На ребрах з лівого боку зафіксовано фібулу № 2. Поряд з нею — на ребрі — сліди зеленого окислу та іржавого заліза (1×1 см). Праворуч від тазу і правого стегна стояли впритул одне до одного гончарні мініатюрні горщик та мисочка. Поховальний обряд, за яким здійснено захоронення (трупопокладення із північною орієнтацією кістяка) та поза небіжчика — типові для черняхівської культури⁹, а от інвентар поховання незвичайний. Власне він і потребує детального розгляду.

Сережки (2 екз.) (рис. 2, 1, 2) виготовлені з білоногового дроту завтовшки близько 1,5 мм. Кільцеподібні. Парні. Діаметром близько 13 мм. Застібка виконана у вигляді петлі одного з кінців дроту, в яку вставляється гачок іншого його кінця. Дріт петлі закручено в 4 оберти. За формою та конструкцією аналогічні знахідкам, що походять із античних, пізньоскіфських та сарматських пам'яток Північного Причорномор'я та Подунав'я I—III ст. н. е.¹⁰, тотожні прикрасам із сарматського поховання могильника Тиргшор¹¹.

Фібула № 1 (рис. 2, 3) двочленна прогнута підв'язна з мідного сплаву, вісь пружини — залізна. Довжина фібули — 45 мм, довжина пружини — 34 мм (у реконструйованому вигляді 36—36,5 мм), заготовка в перерізі чотиригранна, прямокутна, завширшки 5—5,5 мм, переріз спинки — напівкруглий. Спинка фібули асиметрично вигнута, ніжка вузька. Внаслідок корозії метал фібули крихкий, шаруватий; виріб покритий окислом зеленого кольору, спинка і ніжка тріснуті, що завадило зробити точні виміри та виконати переріз останньої. За формальними ознаками фібула належить до варіанту Б 2 б за типологією Є. Л. Гороховського¹². Біля пружини збереглися фрагменти тканини двох видів, просякнуті окислами заліза: груба із саржевим переплетенням ниток під фібулою, тонке полотно — зверху (рис. 4, 1).

Фібула № 2 (рис. 2, 4) двочленна прогнута підв'язна із мідного сплаву, вісь пружини — залізна. Довжина фібули — 38 мм, довжина пружини — 30 мм (у реконструйованому вигляді 32—32,5 мм), заготовка в перерізі чотиригранна, прямокутна, завширшки 4,5 мм, переріз спинки — напівкруглий. Ніжка вузька, напівкруглої форми, сплюснена. Фібула належить до варіанту Б 1 б за типологією Є. Л. Гороховського¹³. Біля пружини з тильного боку зафіксований шматочок полотна, зверху якого зберігся невеличкий фрагмент зкрученої вдвічі нитки (рис. 4, 2).

Підвіски: сферодонні (27 екз.) (рис. 2, 5—31) та трикутні (2 екз.) (рис. 2, 32, 33). Сферодонні підвіски з мідного сплаву у залізній обгортці (?). Внаслідок окислення заліза утворилися скупчення по дві (рис. 2, 7—10), три (рис. 2, 11—13), чотири (рис. 2, 14—17), п'ять (рис. 2, 18—22) та дев'ять (рис. 2, 23—31) прикрас. Збереглися також два поодинокі «кошики» (рис. 2, 5, 6). Один із них менше від інших пошкоджений корозією, завдяки чому вдалося встановити зовнішній вигляд та конструкцію підвісок (див. виноску на рис. 2). Корпус підвісок чітко відокремлений від напівсферичного денця. Дужка прикріплювалася до «кошиків» зсередини, про що свідчать її рештки на стінках. Загальний діаметр прикрас становить 0,9 см, висота (без дужки) — 0,7 см. Належать до типу 11 металічних прикрас¹⁴. В ареалі культури Черняхів/Синтана-де-Муреш подібні підвіски знайдені ще у 9 пунктах (рис. 3 А): на Буковині (Одая 1 (1 екз.)¹⁵), в Молдові (Будешти 54 (5 екз.)¹⁶), Чокилтень (1 екз.)¹⁷, Бир-

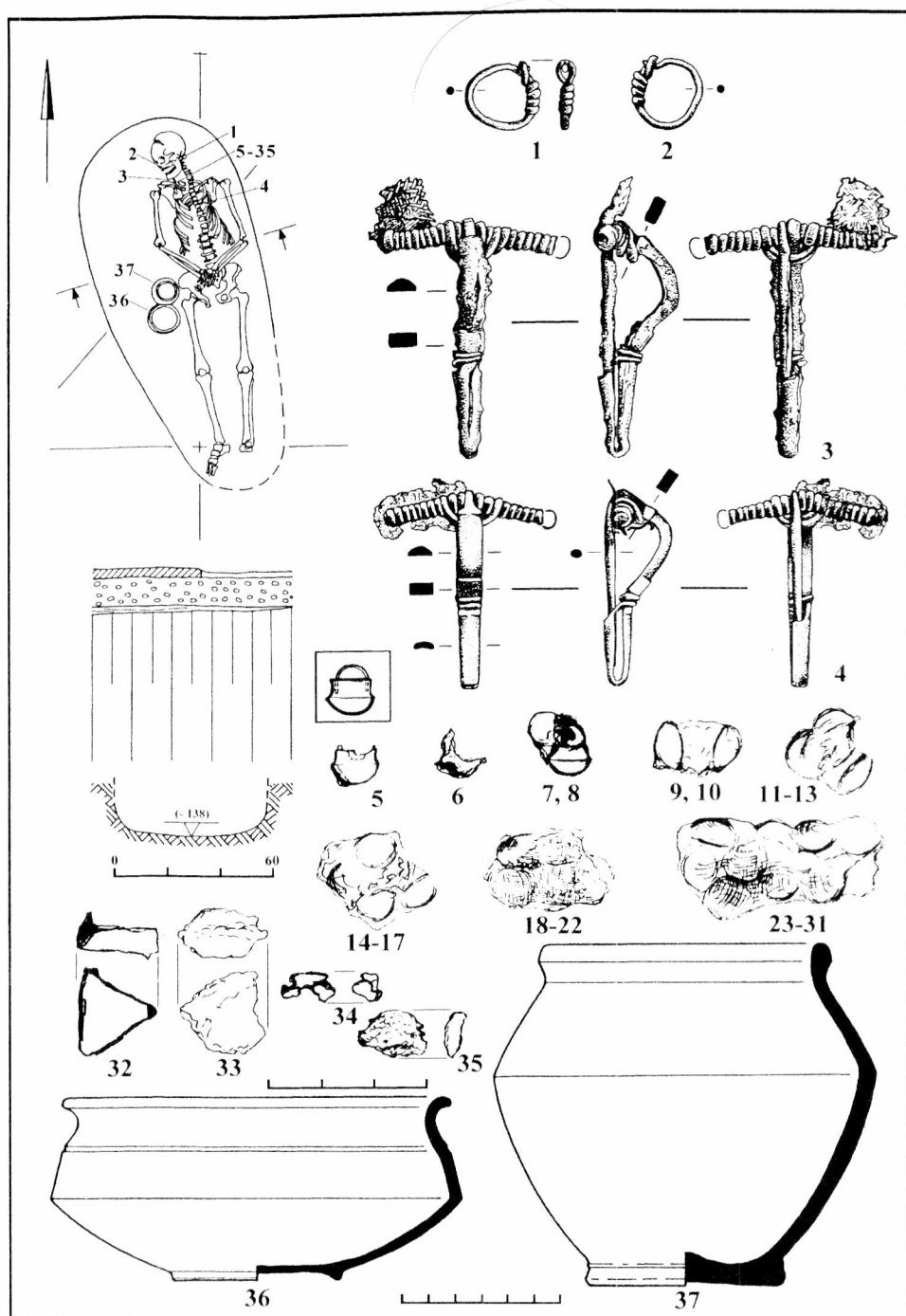

Рис. 2. Поховання № 32. План поховання, супроводжуючий інвентар: 1, 2 — сережки із білоногового дроту, 3, 4 — двочленні прогнуті підв'язні фібули із бронзи та заліза із залишками тканини на кородованих пружинах, 5—31 — підвіски-«кошики» із мідного сплаву у залізній обгортці із відбитками тканини (у виносці — реконструкція цілої форми), 32, 33 — трикутні підвіски, 34, 35 — окремі фрагменти залізних підвісок, 36, 37 — гончарні посудини.

лад-Вале-Сяке 61 (3 екз.)¹⁸, Міоркань 129 (1 екз.)¹⁹, на чорноморському узбережжі — в гирлі Південного Бугу (Каборга 8 (2 екз.)²⁰ та, нарешті, у Середній Наддніпрянщині (Велика Бугаївка 21 (1 екз.)²¹, Соснова 245 (14 екз.), 447 (1 екз.), Компанійці 13 (1 екз.)²²). За матеріалом більшість із них — залізні, за винятком наших знахідок, підвісок із Міоркані та Великої Бугаївки, виготовлених із бронзи. Черняхівські поховання з «кошиками» супроводжуються двочленими підв'язними фібулами варіанта Б 1 6 (Одая 1, Міоркань 129, Соснова 245), пряжкою серії А за Є. Л. Гороховським²³ (Соснова 245), скляним намистом 135 типу²⁴, тобто індикаторами 2-ої фази відносної хронології черняхівських могильників. За межами черняхівського ареалу аналогії «кошикам» знайдено: на пшеворських пам'ятках Великопольщі, Верхньої та Середньої Сілезії (Спіцимеж, п. 179²⁵, Опатув, п. 525 та у культурному шарі могильника²⁶, Дрохлін за межами поховань²⁷, Ізбіцко, п. 31²⁸, Крапковіце, за межами поховань²⁹, а також, можливо, Закшув), у любошицькій культурі³⁰, у кладовищі «warstwowym» у Солонцях на Закарпатті³¹ та інші³², нижня дата яких визначається як С2 за К. Годловським.

Трикутні підвіски виготовлені із заліза. Мають вигляд тригранної призми із довжиною сторін — 1, 6—1,7 см та висотою — 0,4 см. Загальну висоту підвіски точно встановити неможливо, оскільки дужка не збереглася повністю. Відносяться до 13 типу металевих підвісок³³. Трикутні прикраси із заліза зустрінуті у черняхівському ареалі у Середньому Подністров'ї (Думанів 67³⁴) та в Північному Причорномор'ї (Каборга 8³⁵). Окрім набору залізних підвісок-емкостей-«відерць», розеткоподібних та трикутних — поховання із Думанова містило такі датуючі предмети: двочленну прогнуту підв'язну фібулу із трапецевидною ніжкою III серії за А. К. Амброзом, залізний гребінець із трикутною спинкою (варіанта IV—3 за М. Є. Левадою³⁶) і було включене до «проміжної» фази відносної хронології черняхівських могильників³⁷. Поховання із Каборги здійснено, вірогідно, не раніше 4-ої фази відносної хронології черняхівської культури за датуванням воїнської фібули і є класичним прикладом запізнення речей. Аналогії до трикутних підвісок знайдені на тих самих пам'ятках пшеворської культури, що вже згадувались: Гонсьоров, Спіцимеж 179, Опатув за межами поховань, Дрохлін у культурному шарі могильника.

Горщик гончарний (рис. 2, 37). Поверхня хропвата світлокоричневого і темнішого кольорів (верхня частина горщика ззовні та внутрішня поверхня зі слідами кіптяви). Вінця слабовідігнуті. Загальна висота горщика — 13,1—13,4 см (дно нерівне, хистке), висота плеча — 5,2 см, висота придонної частини — 6,4—6,7 см, в т. ч. висота піддона — 0,4 см, діаметр по вінцям — 10,6—10,7 см, діаметр по шийці — 10,2 см, найбільший по корпусу — 14,2 см, діаметр днища — 7,4—7,5 см, товщина вінець — 0,9 см, стінки — 0,7—0,8 см.

Миска гончарна (рис. 2, 36). Закритого типу. Лощена. Вінця сильновідігнуті. Загальна висота — 6,4 см, висота плеча — 3,0 см, висота придонної частини — 2,4 см, в т. ч. висота піддона 0,8 см, діаметр по вінцях — 14,8 см, діаметр по шийці — 13,6 см, найбільший діаметр по корпусу — 15,4 см, діаметр днища — 6,4 см. Посудини мініатюрні — такі, що найчастіше трапляються у дитячих похованнях.

Захоронення, судячи з поєднання фібул варіантів Б1 та Б2 здійснено у період, який відповідає фіналу «бережанської» фази відносної хронології черняхівської культури за Є. Л. Гороховським. Існують непрямі докази на користь саме такої дати. Це, по-перше, неординарне вбрання небіжчика, яке вміщує сережки та значну кількість підвісок рідкісних типів. Така категорія прикрас як сережки взагалі не є характерною для черняхівського вбрання. Нечисленні їх екземпляри знаходять аналогії у тому самому колі старожитностей, що і

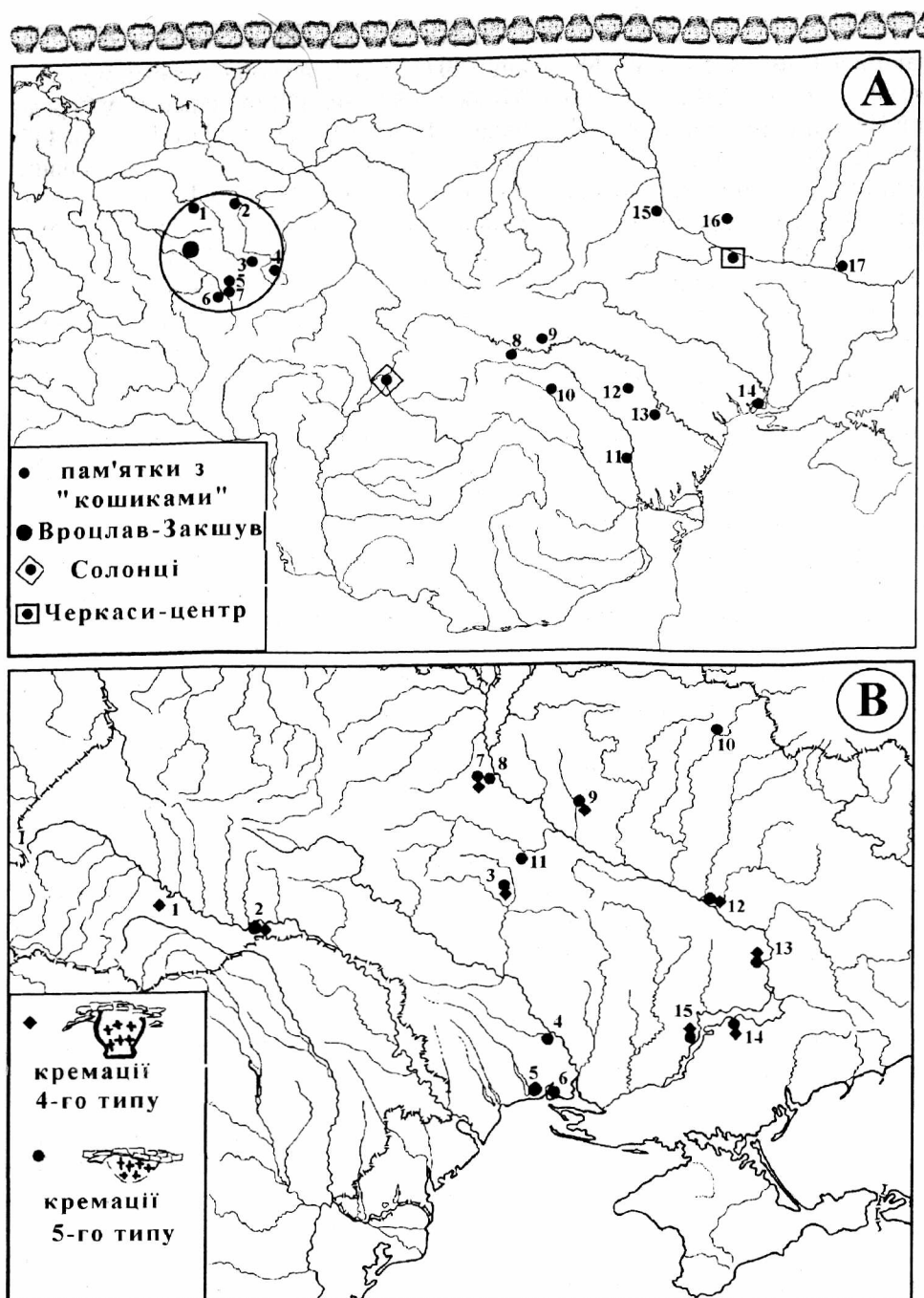

Рис. 3. А. Карта поширення підвісок-«кошиків» у межах Європи: 1 — Гонсьоров, 2 — Спідимеж, 3 — Опатув, 4 — Дрохлін, 5 — Ізбічко, 6 — Крапковіце, 7 — Закшув, 8 — Одая, 9 — Думанів, 10 — Міюркань, 11 — Бирлад-Валє-Сяке, 12 — Чокилтень, 13 — Будешти, 14 — Каборга, 15 — Велика Бугаївка, 16 — Соснова, 17 — Компанійці. В. Карта поширення черняхівських кремацій 4-го та 5-го типів на території України (за О. В. Петраускасом, 2002).

Черкаські³⁸. По-друге, велика кількість підвісок, зокрема, «відерець» є характерною для поховань раннього етапу черняхівської культури (37 підвісок у Бережанці 5, 27 — у Ново-Олександрівці 1, 28 — у Привільному 19, 14 — у Соснові 245³⁹).

Картографування «кошиків» у черняхівському ареалі показало, принаймні, дві зони поширення — на захід від Дністра та у Середній Наддніпрянщині (рис. 3А). Жодної знахідки не зафіксовано у верхів'ях та середній течії Південного Бугу — начебто магістрального шляху просування вельбарського населення⁴⁰. Значну подібність виявлено при співставленні цієї карти з картами поширення кремацій 4-го та 5-го типів за О. В. Петраускасом⁴¹, походження яких автор пов'язує із пшеворською культурою (рис. 3В). У тих самих регіонах черняхівського ареалу (у Молдові, Північному Причорномор'ї та Середній Наддніпрянщині) відомий прибалтійський антропологічний тип, якому відповідає похований у Черкасах (див. додадок). Таким чином, підвіски «кошики» супроводжують поховання, які, ймовірно, слід зв'язувати з носіями пшеворських культурних традицій.

Спостерігаючи концентрацію підвісок «кошиків» у зазначеному регіоні Польщі можна припустити, що вони могли бути етнокультурною ознакою населення, яке мешкало досить компактно та могло утворювати єдину соціально-економічну одиницю із власним адміністративним центром⁴² (рис. 3А). Однак, оскільки комплекси із сферодонними підвісками на території Середньої та Східної Європи синхронні, важко визначити їх походження. Лише концентрація знахідок у зазначених регіонах Польщі може непрямо свідчити на користь їхньої пшеворської «батьківщини». У черняхівській культурі «кошики» та трикутні підвіски зустрічаються спорадично, але в кількісному відношенні переважають.

Носії пшеворських традицій, судячи з якості супроводжувачого інвентаря поховань з підвісками «кошиками», посідали значне місце у черняхівському суспільстві. Найбільш красномовно про це свідчать дані кремацій⁴³.

Серед інгумацій багатством вирізняється поховання на могильниках Соснова 245 та Міоркань 129⁴⁴. Не дуже певними внаслідок надто заплутаної страстиграфічної ситуації є дані поховання з «кошиками» на могильнику Одая.

Разом з тим відомі інгумації, в яких знайдено лише прикраси, наприклад, Каборга 8. У парній підбійній могилі це поховання — вторинне, воно розміщене на вузькій приступці і для покійниці⁴⁵ виділено обмаль місця, її супроводжували тільки підвіски, тобто особисті речі. Умови захоронення наводять на думку про нерівноправне становище цієї особи в общині. Враховуючи дату поховання не пізніше 4-ої фази відносної хронології черняхівських могильників, можна відзначити тенденцію до поступового збіднення або зниження соціальної значущості власників специфічних прикрас у тогочасному суспільстві. Даний випадок взагалі може означати, що в могилу соціально-залежної жінки потрапили речі іншої людини, можливо, ті, які належали колись її чоловіку.

На залізному «кошику» із Каборги зафіксований зразок тканини із саржевим переплетенням волокон⁴⁶. Залишки тканини, їх відбитки на металічних виробах та кераміці утворюють особливу групу джерел для вивчення черняхівського текстиля. Відомо, що черняхівці виготовляли тканини із вовни та волокон рослинного походження полотняного та саржевого переплетення різної щільності⁴⁷. На металічних прикрасах, які в межах черняхівських пам'яток України та Молдови вивчалися візуально, найчастіше трапляються сліди тканини із полотняним переплетенням ниток⁴⁸. Саржеве переплетення, як випливає, принаймні, із опублікованих даних трапляється значно рідше за полотняне⁴⁹. Сліди двох видів тканини збереглися на металевих предметах із Черкаського поховання (рис. 4). На пружині фібули № 1 з тильного боку та найбільшому скупченні підвісок зафіксовано грубу тканину із саржевим переплетенням ниток (рис. 4А). Сліди тонкого полотна спостерігалися на лицьовому боці фібули № 1, тильному боці фібули № 2 та на підвісках. Тобто зразки більш

Рис. 4. Реконструкція вбрання із поховання № 32 могильника Черкаси-Центр. А, В, С — зразки тканини та нитки, зафіксовані на металевих виробках: А — груба тканина з саржевим переплетенням ниток (тип 7 IV гатунку за Є. Майком), В — полотно (тип 1 II чи III гатунку), С — фрагмент шову на полотні з фібули № 2. 1 — фібула № 1; 2 — фібула № 2; 3, 4 — скупчення «кошиків».

За результатами антропологічного обстеження похований у Черкасах — чоловік 25—30 років (див. додаток). Це з'явилося дещо несподіваним, оскільки симетрія у розташуванні, парність фурнітури притаманна жіночому вбранню⁵². Згадаємо, що в Каборзькому (жіночому) та Черкаському (чоловічому) похованнях зустрінуті однотипні підвіски. Якщо такі підвіски вважати «чоловічими», то можна підтвердити запропоновану раніше версію про те, що жінка із Каборги отримала (в дар, у спадок) «чоловічі» прикраси. Якщо припустити, що прикраси — «жіночі», то цілком логічним здається їх потрапляння у чоловіче поховання із характерним «жіночим» вбранням. Зрештою, виразні випадки порушення загальних норм черняхівського вбрання були відомі і раніше. Так, убір молодого чоловіка, похованого на могильнику Петриківці, складали парні фібули та намисто із бурштинових грибоподібних прикрас⁵³. Якщо виключити можливість антропологічної помилки, ці два випадки демонструють факти ритуальної травестії, а костюм похованих чоловіків має відповідати жіночим «стандартам».

грубої тканини зафіксовані на підвісках та поблизу них.

Груба тканина із розглянутого поховання відповідає 7 типу вовняної тканини IV гатунку, тонка — 1 типу III чи II гатунку за Єжи Майком⁵⁰. За межами черняхівського ареалу залишки тканини 7 типу знайдені у Любодзі, Одрах, Венсьорах, Гронові, Дембчині, Дравску на Польському Помор'ї, Рухмоорі біля Дамендорфу, а також у північних провінціях Римської імперії⁵¹. Судячи із північноєвропейських болотних знахідок саме така тканина йшла на виготовлення плащів. У нашому випадку фібула та більшість підвісок потрапили на плащ із грубої тканини. Зверху вони були прикриті тонким полотном. Із такого самого полотна був пошитий одяг. Це засвідчує фрагмент полотняного виробу з рештками шву (з шириною стібку 0,9 см — на внутрішньому та 0,5 см — на зовнішньому боці) зафіксований на фібулі № 2.

Таким чином, поховання могильника Черкаси-Центр доповнює перелік черняхівських комплексів задовільної збереженості у Середній Наддніпрянщині. Здійснення його у відносній часовій шкалі припадає на пізній відчинок «бережанської» фази за Є. Л. Гороховським, що відповідає періоду С2 центральноєвропейської хронологічної схеми. Антропологічні дані, наявність специфічних прикрас, розташування у одній із зон поширення у черняхівському ареалі пшеворських рис ставить Черкаське поховання в один ряд з відомими комплексами виразної культурної забарвленості. Наведені дані ілюструють існуючу гіпотезу про появу приблизно наприкінці III — на початку IV ст., тобто майже на півстоліття пізніше першої хвилі переселенців із заходу, нового імпульсу у південно-східному напрямку⁵⁴. Треба лише додати, що цей рух відбувався в обхід територій, вже зайнятих потомками вельбарців. Окрім того, якщо інтерпретація антропологічних даних вірна, то маємо справу із незвичним явищем — поховальною трагедією — у черняхівському суспільстві.

Примітки

¹ Петров В. П. Масловський могильник на р. Товмач (по матеріалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167; *Его же*. Черняховский могильник // МИА. — 1964. — № 116. — С. 53—117.

² Яскраві приклади — Градізьськ на Кременчуцькому, Григорівка — на Канівському водосховищі.

³ Петраускас О. В. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 117—128.

⁴ Журівський могильник та ін.

⁵ Наприклад, могильник у Переяславі-Хмельницькому.

⁶ Матеріали із розкопок Є. В. Махно упорядковані та готуються до републікації Г. М. Некрасовою.

⁷ Некрасова Г. М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 75—80; *Ей же*. Могильник черняховской культуры у с. Боромля на Сумщині // Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». — Суми, 1990. — С. 64—68; Петраускас О. В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothica. — 1998. — 2. — S. 189—220; Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Деякі підсумки археологічних досліджень, проведених на Правобережній Київщині у 1985—1990 роках (за матеріалами пам'яток пізньоримського часу) // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць. — К., 1992. — С. 102.

⁸ Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: «Січ», 1995. — С. 79—86. Культурний шар на всій площі могильника попсовано пізніми перекопами, які часто досягають рівня материкового суглинку. Виявлені поховання залягали у товщі чорнозему або передматерика, тому простежити обриси могильних ям у переважній більшості випадків не вдалося.

⁹ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д1-22. — С. 15, 28, 29. — Табл. III, X.

¹⁰ Античные государства Северного Причерноморья (под ред. Г. А. Кошеленко и др.) // Археология СССР. — М.: Наука, 1984. — С. 237. — Табл. CLXII, 17, 18; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 57. — Рис. 15, 11; Высотская Т. Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994. — С. 133. — Рис. 32, 4; Стелі європейської частини СССР в скифо-сарматское время (под ред. А. И. Мелюковой) // Археология СССР. — М.: Наука, 1989. — Табл. 82, 55; Попович И. Римски накит у народном музеју у Београду. — Београд, 1996. — С. 16, сл. 1:2, кат. 10.

¹¹ Diaconu Gh. Tîrghor. Necropola din secolele III—IV e. n. — Bucureşti, 1965. — Pl. X.

¹² Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., Наукова думка, 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

¹³ Гороховский Е. Л. Указ. соч.

¹⁴ Бобровская О. В. Бусы и подвески раннего этапа черняховской культуры (по материалам могильников) // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — Рис. 3: 1, 11.

¹⁵ Никитина Г. Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М.: Наука, 1996. — С. 8. — Табл. 3, 1.

¹⁶ Рикман Э. А. Памятник эпохи Великого переселения народов (по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты). — Кишинев: Карта Молдовянескэ, 1967. — С. 47. — Рис. 6, 9.

¹⁷ Матеріал не опублікований. Сердечно дякую за повідомлення про цю знахідку автору розкопок могильника О. М. Левинському.

¹⁸ Palade V. Necropole du IVe et commencement du Ve siècle a Birlad-Valea Seace // IA Roumanie. — 1986. — R. 74, 3—5.

¹⁹ Ionița I. La necropole du IVe siècle de n. e. a Miorcani // IA Roumanie. — 1977. — R. 50b: 9.

²⁰ Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — Табл. IX, II, 12.

²¹ Широ дякуємо авторам розкопок могильника — О. В. Петраускасу і Р. Г. Шишкіну — за повідомлення про знахідку.

²² Інформація Г. М. Некрасової.

²³ Гороховский Е. Л. Указ. соч. — С. 35.

²⁴ Бобровская О. В. Указ. раб. — С. 154.

²⁵ Kiełsińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek // Materiały starożytne. — 1963. — IX. — S. 170. — Табл. XXV, 22.

²⁶ Godłowski K. Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck, stanowisko I, w 1963 roku // Sprawozdania archeologiczne. — 1965. — XVII. — Rys. 1, a, b, f, g.

²⁷ Kaczanowski P. Drochlin Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich. — Kraków, 1987. — S. 74, tabl. XXVIII, 33, 34.

²⁸ Szydłowski J. Cmentarzysko późnorzymskie w Izbicku, pow. Strzelce Opolskie // Silesia Antiqua. — 1963. — V. — S. 120, rys. 9, j.

²⁹ Mączynska M. Cmentarzysko i osada z okresu rzymskiego w Krapkowicach // Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. — 1971. — T. I. — Rys. 28 b.

³⁰ Domański G. Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II—IV wieku. — Wrocław, 1979. — S. 35, 36.

³¹ Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wrocław, 1985. — S. 105; Котигорошко В. Г. Жертвенник III — IV вв. н. э. у с. Солонцы // Советская археология. — 1987. — № 2. — С. 176—191.

³² Kaczanowski P. Op. cit. — S. 74. — T. XXVIII, 29—32.

³³ Бобровская О. В. Указ. соч. — Рис. 3, I, 13.

³⁴ Матеріали могильника Думанів опубліковані частково. Інформацію про поховання № 67 див.: Кротошкин В. В. Раскопки Думановского могильника // АО 1981 года. — 1983. — С. 275, 276.

³⁵ Магомедов Б. В. Указ. соч. — С. 38, 39.

³⁶ Левада М. Е. Металлические гребни позднего римского времени в Юго-Восточной Европе // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — Рис. 2.

³⁷ Гороховский Е. Л. Указ. соч. — С. 43.

³⁸ Античные памятники Северного Причерноморья... — С. 237. — Табл. CLXII, 24; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 92—93.

³⁹ Воляник В. Л. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — № 13. — С. 74. — Рис. 6, 3—5; Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) // МИА. — 1960. — № 82. — С. 167. — Табл. III, 6; Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное // СА. — 1955. — Т. XXII. — Табл. III, 26—35; Махно Е. В., Сикорский М. И. Могильник черняховской культуры у с. Сосновы на Левобережье Днепра // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — S. 249—262. — Табл. 2.

⁴⁰ Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наукова думка, 1990. — Рис. 2.

⁴¹ Петраускас О. В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури. (Територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). — Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40—65.

⁴² Відкриття трьох незвичайних, багато споряджених поховань рангу «княжих» дозволило припустити існування якогось місцевого владного центру (Godłowski K. Przemiany kulturowe... — S. 99).

⁴³ Ямні кремаші 5 та 6 (?) типів за О. В. Петраускасом (Бирлад-Вале-Сяке 61, Думанів 67 та Велика Бугайків 21) містили різноманітний інвентар. Так, у поховання в Бирладі потрапили фрагмент скроневого кільця, сердолікова намистина та металева велика ажурна підвіска-медальон; у Думанові — окрім комплекту підвісок-ємкостей — деталі залізного замка, рештки дерев'яної скриньки, ключ, бронзові шпилька та фібула, залізний та уламки обпаленого кістяного гребенів,

оплавлені скляні намистини; у Великій Бугаївці — десять гончарних посудин. Спалення 54 у Будештах та 447 у Соснові — урнові. У Будештах кремація 2 типу за вказаною типологією супроводжувалась фрагментом кістяного гребеня, підвісками-«відерцями», сердоліковою намистиною, залізним ножом, двома пряслами, швацькою голкою, черепашкою, у Соснові — дев'ятьма гончарними посудинами, скляною намистиною, бронзовою скобою, точилом тощо.

⁴⁴ Перше вміщувало 11 посудин, фібулу, пряжку, намисто, залізний ніж, прясло, кістяну накладку, інше — 5 посудин, парні фібули, намисто, прясло, амулет із кіля кабана та бронзове кільце — сережку або скроневу прикрасу.

⁴⁵ За антропологічним визначенням П. М. Покаса — це 50-річна жінка сарматійного морфологічного типу. За консультації з цього приводу сердечно дякуємо науковому співробітнику сектору антропології Інституту археології НАНУ Т. О. Рудич.

⁴⁶ Магомедов Б. В. Каборга IV... — С. 39.

⁴⁷ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М.: Наука, 1975. — С. 186—190.

⁴⁸ 13 та 130 поховання могильника Компаніїці, поховання 31 (поховання № 1 1964 року розкопок) Косанівського могильника. В останньому випадку на кородованих «відерцях» виявлені відбитки двох видів полотна різного гатунку.

⁴⁹ За Е. О. Рікманом, на території Молдови знахідки тканини із саржевим переплетенням ниток походять із поселень Лукашівка I, Собарь; із полотняним — Будешти, Собарь, Закайкани, Делакеу (Рикман Э. А. Этническая история... — С. 190).

⁵⁰ Maik J. Wyroby włókiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze sriedniowiecza // Acta Archaeologica Lodziesia. — Nr. 34. — 1988. — S. 30—35.

⁵¹ Maik J. Op. cit.

⁵² Tempelman-Mączyńska M. Strój kobiety kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami // Kultura wielbarska. — 1988. — S. 205—220.

⁵³ Матеріали не опубліковані. Сердечно дякуємо за надану інформацію автору розкопок — М. Є. Леваді.

⁵⁴ Шукин М. Б., Щербакова Т. А. Хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев: Штиинца, 1986. — С. 210, 211.

Додаток

Рудич Т. О.

Про антропологічне визначення поховання № 32 могильника Черкаси-Центр

Кістяк представлений повним черепом, кістками тазу, довгими трубчастими кістками. Череп доліхокранний з досить великою висотою черепного склепіння Надперенісся виступає слабо, соскоподібні відростки оцінюються у 3 бали, добре виступає потилична кістка, на ній гарно розвинутий рельєф. Обличчя за показником мезен, горизонтальне профілювання обличчя різке, ніс вузький, орбіти низькі. На нижній щелепі чітко виражене підборіддя, товщина та висота тіла значна, однак, рельєф в області жувальних м'язів не розвинутий, кут нахилу гілки великий. Коронки зубів крупних розмірів, коріння довге. Шви черепа відкриті. Стертість зубів незначна. На кістках тазу, як і на кістках черепа ознаки, що характеризують статеві відмінності суперечливі. Збереженість тазових кісток середня. Однак, треба відмітити: крила клубових кісток розгорнуті не виразно. Криж короткий та широкий, але мис крижа виступає сильно, суглобна поверхня крижово-клубового зчленування поширюється на 3-й хребець крижа. Вертлюжні западини значних розмірів, але форма входу в малий таз циліндрична. Велика сіднична вирізка досить гостра. Нижні гілки лобкових кісток сходяться під кутом близьким до прямого. Таким чином, ми можемо сказати, що будова тазових кісток досить суперечлива: присутні ознаки, що характерні як для чоловічого так і для жіночого тазів. Однак, чоловічі ознаки дещо переважають, що дає можливість визначити стать як чоловічу, хоча з деякою часткою сумніву. Довгі кістки середніх розмірів, рельєф розвинутий середньо. Рост за формулою Троттера-Глезера 167,5 см. Вік особи складає 25—30 років. Морфологія черепа змушує шукати паралелі в районах, близьких до Балтійського узбережжя (південного та східного) у хронологічно близький період: на користь цього свідчить доліхокранія, значна висота черепної коробки, різке профілювання обличчя, низькі орбіти. На могильниках черняхівської культури Молдови, Північного Причорномор'я, Середнього Подніпров'я близькі морфологічні типи зустрічаються в якості одного із компонентів.